

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

DISSOLUTION OF THE CODE OF BULGARIAN TRADITIONAL CLOTHING IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Radoslava Ganeva

University of agribusiness and rural development - Bulgaria

Abstract: The article considers the disintegration of the Bulgarian traditional clothing code during the first half of the 20th century, tracking back its development and changes. The traditional clothing goes through various forms, dropping of individual parts and decorations, creating a new type of costume, but even changed, it shows considerable resistance.

Keywords: clothing, use, identity.

РАЗПАДАНЕТО НА КОДА НА БЪЛГАРСКОТО ТРАДИЦИОННО ОБЛЕКЛО ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Радослава Ганева

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Статията разглежда разпадането на кода на българското традиционно облекло през първата половина на XX век, проследявайки неговото развитие и промени. Традиционното облекло преминава през различни форми, отпадане на отделни части и украси, създаване на нов тип костюм, но дори променено, то отбелязва значителна устойчивост.

Ключови думи: облекло, употреба, идентичност.

ВЪВЕДЕНИЕ

В Новото време на младата българска държава окончателно се налага възникналият през Възраждането стремеж към стандартния европейски начин на обличане, към обозначаване, подходящо за формиращите се идентичности в общия социален комуникативен процес. Инициативната личност се ориентира към динамичното, към произвола на човешката воля, към излизането извън рамките на установените норми, към амбивалентностите на модната нестабилност. Настъпват промени в културното пространство на облеклото, дрехата вече не е сраснала се със социалното тяло на целия колектив. Идва краят на безкрайната повтаряемост, на безисторичната позиция, на господстващия цикличен модел, пресъздаден чрез традиционния костюм. В употреба навлиза един нов език, езикът на града, езикът на модата. Процесът, в страна с изключителен превес на селското население, е бавен и съпътстван от неразбиране, взаимни упреци и отричане. Дрехите се превръщат в най-силния аргумент за разграничаването на градско/селско и израз на взаимна нетърпимост. Раждат се трайно съществуващи и до днес обиди, характеризиращи селското и селянина като „цървул“ или „шаяк“. Градското облекло също е атакувано, най-вече в посока на непрекъснатите промени, които в духа на „Криворазбраната цивилизация“ превръщат модата в нещо леконравно, нарицателно за градска превзетост, лекомислие и високомерие.

След Освобождението градът стриктно премахва всякакъв вид носия от своята територия. Отхвърлянето става задължително условие за преминаването към градската общност. В изследването си Г. Георгиев посочва че: „Още в началото на 80-те години (XIX век) стана обществено нетърпимо „гражданинът“ да носи традиционното си предосвобожденско облекло, а още по-малко пък това на региона, от който произхождаше... „Селският емигрант“ не би получил дори и последна служба в административната скала, в обслужващата сфера, ако не бе облякъл дрехи от градска кройка“¹. В крехката модерност на новите граждани се създава трайно негативно отношение към традиционния начин на обличане като към предназначен за „селяни“ и „простотия“, с отзвук дори в някои съвременни представи. Факт, който изиграва своята отрицателна роля при неговото опазване и съхранение в автентичен вид. Българските селяни според преброяването от 31 декември 1946 година са 5 294 161 души, които представляват преобладаващата част (75,3 %) от населението в страната. Като цяло тяхното облекло запазва традиционната си специфика и продължава да се отличава по своя вид от градското, но почти навсякъде в него започват да се забелязват известни промени, които неизменно водят до разпадането на българския традиционен костюм. В научната литература активното разгръщане на процеса е ситуирано във времето от 20-те години до 50-те години на XX век, когато традиционните дрехи излизат окончателно от употреба². В изследванията по темата констатираните нововъведения се свързват с възможностите, които предоставя икономическото развитие. Оживената търговия и обогатяването на пазара със стоки водят до включването на фабрични материи, до употребата на някои готови дрехи, до директното възприемане на градския или европейския костюм. Българските етнографи обстойно дискутират потенциалните проводници на настъпващите изменения в традициите. Преките наблюдатели на

¹ (Георгиев 1983:218)

² Данните са от: Пловдивски край, с. 135,160,165, Ловешки край с. 192, Двупрестилчената носия, Мария Велева с. 98, Добруджа, с. 244, 247, Ганка Михайлова, Обща характеристика на промените в българското облекло през Възраждането, първи конгрес на БИД, 1970-Т. 2, С.1972 с. 155, Софийски край с. 138, Пирински край, С. 1980 с. 264, Странджа, с. 193,

процеса, в търсене „на връзката между народния костюм и народната психика“, намират обяснението в стремежа към приравняване с буржоазния стандарт, в подражанието на отделни личности, произхождащи от по-заможни семейства, в намесата на официалната власт и на религията³. Една трактовка, близка до съвременните, базира се на обстоятелството, че определена социална прослойка в един или друг период от общественото развитие се превръща в център на процеса, в модел за другите. Следствие на особеното си положение и особения строеж на обществото, на нейните представители се пада функцията да създават модели, да ги разпространяват и преработват сред другите⁴. Подобно влияние за групата автори, работещи през 50-те години на XX век, е идеологически неприемливо и се възприема като несполучлив опит за оскверняване на чистото народно творчество с буржоазни елементи. За тях: *...подобно на краткотрайната мода в облеклото цялата култура на властващата класа при капитализма не оставя трайни и положителни следи в съкровищницата на българската национална култура, докато здравото начало в творчеството на трудещите се не само поддържа неговото съществуване, но се явява и необходима предпоставка за развитие на неговите прогресивни черти и през тази епоха*⁵. В етнографските изследвания от 60-те и 70-те години на XX век вече по-категорично се посочват естествените носители на промяната – занаятчиите или градските и богатите съсловия, местните учители. Една тенденция, имаща своите корени в българското Възраждане⁶.

Независимо от сходствата в стопанския живот и разширяването на общуването, процесът на разпад на традиционния костюм не протича еднозначно и едновременно в цялата страна. На места промените са твърде незначителни, дори незабележими и не засягат основния състав на местните носии. Териториално са очертани няколко района със специфичен характер на промените. Най-съществени изменения са констатирани в Добруджа и Тракия, където благодарение на добивите от плодородната почва населението реализира добри печалби и възможностите му за закупуване на фабрични материи и готови дрехи нарастват. От края на XIX век в Добруджа се наблюдава заличаване на локалните различия и се създават предпоставки за възникване и разпространение на нов вид костюм, интегриращ разнородните в етнографско отношение носии. Той се възприема масово, започва да се нарича „добруджанско облекло“ или „добруджанска носия“ и се използва до средата на XX век. Тракия е засегната неравномерно от процеса на осъвременяване и там, където старият селски поминък продължава да е основен, още дълго използват чернодрешното облекло и не се разделят с местната традиция. Наложилите се в края на XIX век в развитите центрове на стоково производство на Средногорието (Панагюрище, Копревщица, Карлово, Калофер, Пирдоп, Златица) градски женски възрожденски костюм започва да оказва силно въздействие върху изработеното в околните села облекло, а впоследствие и върху равнинните тракийски носии. Подобни процеси се забелязват в Тетевен, Троян или Ловеч, където жените от богатите прослойки носят друг вид сукмани и изобщо по-градски по характер костюм, постепенно намерил широк прием в почти всички ловешки села. В Софийско, в Западна Стара планина, в части от Западните и Средните Родопи и Източна Стара планина, областите в които липсва интензивно икономическо

³ Шишманов 1933:114, Костов, Петева 1935:146

⁴ Елиас, Н., 1999:69,192

⁵ М. Велева Българските народни носии – паметници на културно-историческото развитие на българския народ, Първи конгрес на БИД 1970/ Т.2, 1972 с. 143

⁶ Ганка Михайлова, Обща характеристика на промените в българското облекло през Възраждането, първи конгрес на БИД, 1970-Т. 2, С. 1972 с. 155, Михайлова 1969:138, Добруджа с. 224 Странджа 193, Ловешки край с. 192.

развитие или остават по-изолирани от стоковите центрове, облеклото се променя само по отношение на украсата. В планинските райони местните носии се запазват най-продължително време в сравнително първичен вид.

В научната литература началото на активното разпадане на традиционния костюм категорично е фиксирано през 20-те години на ХХ век, като основните въздействия върху общоприетия начин на обличане в българското село остават сравнително неизяснени. Разглежданият период е един от най-тежките в българската история. Време, в което пазарът или благоприятното икономическо развитие не биха могли да бъдат водещи в заличаване на традиционното. Именно големият срив след Балканските и Първата световна войни, придружени с много морални и материални жертви, дава тласък в промяната на стила на живот и поведението в селската общност, а отгук и на самото традиционно облекло. Наблюдавайки следвоенните преброявания, Г. Данаилов представя следната ситуация: *Населението започва да се измества от своите огнища – едно концентриране към градовете се забелязва навред и повсеместно; численото отношение на половете, семейният състав, възрастните групи, женитбите, ражданията и смъртните случаи – всичко, всичко остава познатите ни форми на статистически факти и се преобразява в своите цифрени прояви, на места до неузнаваемост. Като да стои пред нас нова страна, с ново население, при нови демографски особености ... ново село – на стопански стълкновения и стопанско надпреварване, на стопанския интерес на индивидуалното домакинство...*⁷

Войните поглъщат най-здравите части от населението. Загубите са в размер на повече от 200 хиляди души, предимно в репродуктивна възраст. Като следствие от изключването на загубените територии миграционните движения стават интензивни⁸. В страната пристигат и са регистрирани трайно огромен брой бежанци – 232 016 души, от тях 117 763 мъже, 114 253 жени, като бежанските домакинства възлизат на 55 269. По данни от Дирекцията на трудовите земеделски стопанства към 1926 година 193 404 от преселниците искат земи за своето настаняване. Националната катастрофа поставя селското население в затруднено положение, а част от него е в състояние на пълно разорение. След Първата световна война се появява глад за земя. В страната се извършва аграрна реформа с цел образуване на фонд за настаняване на малоимотното местно население и придошлите бежанци. Допустимото притежание на поземлена собственост за непосредствено участващите в селскостопанското производство се ограничава до 300 дка, а за останалите максималният размер не може да бъде повече от 100 дка. По-имотните собственици започват да преразпределят земята си предимно между членовете на своите семейства. Засилва се тенденцията към раздробяване на имотите и нарастването на общия брой на земеделските стопанства. В новите условия става реална възможността за наследяване на земя и от жените, възприемано като недопустимо и противоречащо на традицията до началото на ХХ век⁹.

Като резултат от дадените жертви по време на войните за първи път се отбелязва нещо нетипично за българското село – броят на жените надвишава този на мъжете. Браковете започват да се сключват бързо, нарушават се дори установените традиции при повторното омъжване на вдовиците. Първоначално във времето на следвоенната „демографска компенсация“, характерната за българската традиция, много високата раждаемост се запазва. От 1925 година, когато страната навлиза в

⁷ Данаилов, Г. 1930:339

⁸ Данаилов, Г. 1930: 235, 236, 335, Жекова, В. 2006: 20-40

⁹ Независимо от действието на закона даващ право на жените да получат 50% от частта на мъжете-наследници са констатирани категорични откази от наследство Токушев, Д. 2004: 317,319.

„демографски преход“, се забелязва ясна тенденция към нейното намаляване¹⁰. Друга характерна черта на българското население, големият брой многочислени домакинства, също започва да се променя. С настъпващите изменения в поземлената собственост и раждаемостта броят на домакинствата (съответно на земеделските стопанства) се увеличава, за сметка на лицата, които ги съставляват. Повече от двойно се повишават домакинствата от 4 члена, констатиран е значителен ръст и при 5-членните. Запазва се броят на домакинствата с 6-14 членове, но най-големите, тези с 15 и повече членове, намаляват¹¹.

Периодът включва все по-пълното изживяване на патриархалността, излизането от установения ред. Рушат се традициите. Променят се отношенията и взаимодействията между поколенията, както и очакванията на родителите за приноса на техните деца към семейството. Отпада необходимостта от групиране на повече работни ръце в обработването на земята. При съвместната работа не се наблюдава толкова строго разграничение на правата и задълженията. В новото домакинство са съхранени изключителните права на бащата, като глава на семейството, но те не могат да се сравнят с предишната абсолютна власт на *стареца*, *домовладиката* – управителя и единствения собственик на имота на рода, пълновластния господар на всички свои синове и на цялото домочадие. Регистрираното, макар и за кратко, ново числено съотношение между двата пола повлиява на традиционно регламентираният контакти. В патриархалния бит общуването между ергените и момите е ограничено на седенки, сватби, събори, а изразяването на чувствата става в символична форма. Младежите не са самостоятелни, много често те са лишени от инициативата за встъпване в брак. След войните младите мъже започват сами да правят своя избор, не изпращат сватовници и през 40-те години на XX век случат, в които родителите решават съдбата на децата си, са изключения¹².

Промените в обществото се отразяват пряко на традиционното облекло, което до момента е възприемано като социален знак, като устойчив код, регламентиращ съществуващите социални отношения¹³. До разпадането на патриархалния живот всяко българско село има своя установена носия, носена и от поколенията преди това. Разпознава се обозначаването чрез отделната дреха, спазва се правото за нейното обличане, съхранена е украсата и мястото ѝ в общата конструкция, държи се на пълнотата на основния състав. В съществуващата традиция предназначението на шевиците по ризите, на украсите по горното облекло, на всяка част от костюма не е само утилитарно или декоративно, всеки от елементите носи точно определени послания. Чрез тях могат да бъдат посочени възрастта, семейното положение и мястото в социалната йерархия. Социалните роли в неделимото социално цяло са регламентирани и установени и то остава съхранено, неизменно, самоналагащо се. На тази основа, в рушащата се патриархалност, всяка промяна в носията, изглеждаща на пръв поглед като опростяване или внезапно деградиране на вкуса, трябва да се възприема като начало на разпадането и излизането от употреба на кода на традиционното облекло.

Началото на прехода от традиционен към съвременен начин на обличане в българското село се характеризира с намаляване на количеството и качеството на специфичната украса на дрехите, със закупуването на готови тъкани за тяхната изработка, с някои промени в кройката и добавянето на готови стоки от

¹⁰ Национална стратегия 2012-2030:10

¹¹ Данаилов, Г. 1931: 176

¹² Етнография на България, т. III с. 68, с. 272

¹³ Ганева, Р. Знаците на българското традиционно облекло. София, 2003, с. 265-269.

занаятчийското или фабричното производство. Изследователите на традиционния костюм от първата половина на XX век са искрено възмутени от профанизирането и подмяната на богатата му декорация. Разкошна и трудноизпълнима, тя е заменена с опростена смесица от традиционни елементи и фабрични, галантерийни стоки. Първоначално новостите се ограничават само до материала, с който се изпълнява тъканната или везбената орнаментика, но видът ѝ започва да се изменя от употребата на непривичните за местния колорит ярки багри на анилиновите бои. Въвеждат се оредели и опростени фигури, изпълнени с фабрични прежди. Постепенно текстилната орнаментика отпада и се подменя изцяло с готови закупени украси. Масово се включва плетената дантела, която днес трайно се свързва с представата за традиционна женска носия. Дантелата се изработва с една игла или с фуркет от доставена от пазара предимно бяла памучна прежда в надлъжни редове и тънка мрежа с пълнежи. Много рядко се използват и готови фабрични варианти. Като декорация дантелата измества цветната шевица на ризата и се разполага по краищата на ръкавите, полите и често по яката¹⁴. Бяла или цветна, тя се появява и по пазвите и полите на горните дрехи и престилките.

Традиционната женска риза се дели на: т.нар. *туникообразна* (съставена от прикачени прави парчета плат) и *бърчанка* (прихваната със специфични набори). При изработката и на двата вида неоспорима е старинността на използваната везбена практика, отличаваща се с пищна орнаментика, съдържаща изключително богатство от символи. Една от най-големите загуби за традиционното облекло е свързана с опростяването на тази украса и загубата на нейната значимост. При ризата настъпващите промени намират отражение във вида и употребата ѝ като основна част от традиционния костюм. В материала за изработка се налага модата на кенареното платно. С новите тъкани идва и замяната на бърчанката по места с по-приложимата кройка на туникообразната риза. Дължината се скъсява, намалява се ширината на ръкавите. Поради почти пълното ѝ покриване от промененото горно облекло тя започва да се използва като долна дреха без декорация. Ръкавите отпадат, остават само по-широки презрамки (*рама*) и обла пазва. Появява се и вариант на комбинезон от домашно тънко кенарено платно, скроен без ръкав с басти в талията, с предна и задна платка, с тесни коланчета през раменете, наречени *пращки*¹⁵.

Мъжката риза започва да се видоизменя в края на XIX век. Новата ѝ форма е със събран в китката ръкав, със затворено огърлие и намалена украса. Въведена е от занаятчиите в градските центрове, съобразно спецификата на техния труд, откъдето преминава в селските носии. През 40-те години на XX век празничните ризи на младите мъже вече се оформят с платки и се украсяват по врата, пазвения разрез и маншетите с купени цветни, фабрични шевици, но в отделни селища върху коланчетата на ръкавите все още се използва везмо. Изработват се и първите, повлияни от градското облекло, ризи с разтворени предници, закопчавани с копчета.

¹⁴ В Пловдивския край женските ризи във всички села, където се носи горната дреха *сая*, са украсени с цветни кенари и бели, ръчноплетени дантели по ръкавите и полите. Бялата ръчноплетена дантела се включва като характерен белег в цялостната композиция на странджанската женска носия в нейния последен преходен вариант до възприемането на градското облекло. Постепенно в някои краища на Софийско тя измества цветната шевица като декорация на ризата и се разполага по краищата на ръкавите, полите и често по яката. Бялата или цветна дантела се използва и за декорация на горни дрехи, сукмани, като замества някои от *белите пошиви* по пазвите или цветните, везани *редове* по полите. Фабрични дантели започват да се слагат по ръбовете на ризите в Добруджанския край - Софийски край с. 84, с. 88, Добруджа с. 244, Странджа с. 166, Пловдивския край: с. 154

¹⁵ Двупрестилчената носия, Мария Велева с. 98, Пирински край, С., 1980, с. 265, 268, 269, Странджа, с. 176, с. 195

Те имат огърлие от право парче плат или права яка и ръкави, завършващи с правоъгълни маншети¹⁶.

Видът на горните дрехи е определящ в основното деление на българското женско традиционно облекло като – сукманено, саяно, двупрестилчено и еднопрестилчено. Порасналите покупателни възможности, осигуряващи големи количества плат за изработката им, допринасят за някои промени в техния размер и форма. При двупрестилчените носии това се отразява на обема и скрояването на задната престилка – т.н. *завеска* или *северозападния бръчник*. Със специфичния си плътен набор дрехата се изработва по места от 14 метра плат и „пременените с нея моми и невести припадат под тежестта“. В равнинните тракийски села, като продължаващ отзвук от въздействието на градския възрожденски костюм, навлизат по-широки варианти на сукмани с вмъкнати парчета – т.нар. *многоклинати сукмани*. Набраните „на много дипли“, дълги сукмани, от които не се вижда ризата, трайно се налагат в Троянско и Ловешко и са носени до 50-те години на XX век. Употребата на саята се оказва по-устойчива и този тип облекло остава непроменено в основни линии до пълното му отпадане от бита. В Пиринския край по-консервативно настроеното население продължава да се придържа към традиционната местна еднопрестилчена носия, състояща се от риза и престилка¹⁷.

По-съществените промени в начина на обличане не настъпват изведнъж и не засягат радикално целия състав на традиционния костюм. През 20-те години на XX век при мъжете и през 30-те години при жените започват да се използват новите горни дрехи. В женските носии, без да се скъсва окончателно с местната традиция, съществени изменения настъпват чрез носените над ризата вълнени и памучни широки *фустанели*, *фустани*, *чукмани*, *рокли* (набрана пола, прикачена към безръкавно елече) и *фусту* (само набрана пола)¹⁸. Те се изработват от пъстроцветни, със сложна тъканна техника (или едноцветни, леки) фабрични платове. Украсата им е минимална – обточени са в краищата на полите и по пазвите с тесни ивици черно кадифе или сатен. През 40-те години на XX век твърде широка употреба придобива *фустанът*, роклята от бял или оцветен памучен плат, най-често американ. Състои се от горна част без ръкави, с разрез по средата на предницата и прикачена пола от прави платове или пола в плътен набор (през 3-4 сантиметра). Често в края ѝ се включват къдри от веревна ивица (до 20 см), както и украса от хоризонтално пришити панделки от черен плат (2-3 см). Към нея по-късно се добавят и ръкави. Отначало *фустанът* се носи през лятото като удобен за работа и постепенно започва да се използва по време на празници. В двупрестилчената носия тенденцията към оформяне на затворени дрехи води до края на задната престилка, заменена почти повсеместно от затворената *фуста*, която по външен вид е близка до нея. Влезли последни в употреба, описаните горни дрехи много често се възприемат като единствен местен вариант и значително заличават и изкривяват съвременните представи за традиционно облекло.

Престилката е един от главните декоративни центрове в традиционния женски костюм. Нейното поставяне определя облика на носиите със сукман и

¹⁶ Костов, Петева 1935:146, Пловдивски край с. 160 с. 163, Странджа с. 191, Ганка Михайлова, Промени в мъжката традиционна носия от района на Същинска Средна гора през епохата на Възраждането, Известия на Етнографския институт и музей, Т. 12, БАН, С., 1969, с. 133-135.

¹⁷ Двупрестилчената носия, Мария Велева, с. 57,47, Ловешки край с. 192, Пловдивски край с. 157, 165, Пирински край. С., 1980, с. 279

¹⁸ Двупрестилчената носия, Мария Велева с. 57, 47, с. 98, Добруджа с. 244, Ловешки край с. 189, 192, Ганка Михайлова, Обща характеристика на промените в българското облекло през Възраждането, първи конгрес на БИД, 1970-Т.2, С., 1972, с. 155, Пловдивски край с. 139, с. 151, с. 153, с. 154, с. 158, Странджа, с. 176 с. 195.

дооформя тези със сая, прикривайки предния им отвор, от кръста надолу. Заедно с ризата, тя е основна част от конструкцията на еднопрестилчените и двупрестилчените носии. Общото опростяване на украсата започва да се отразява и на нейния вид. Изключително богатата ѝ тъканна и везбена орнаментика изчезва и по нея започват да се пришиват някои готови украси и бели дантели¹⁹. Широко разпространение от 40-те години получават и купуваните по панаирите престилки от черен сатен, с набран волан в долната си част, със щампирани по тях букети и венци от цветя. На някои места престилките престават „да се опасват“.

С промените в облеклото се променя и прическата на жените. Сложните сплитания с многобройни плитки преминават в две или една, които се спускат свободно от начало на тила по гърба. Още от XIX век женско забраждане с шапка, с богати и многообразни конструкции и украси за глава среща неодобрението на православната църква и се съхранява предимно в булчинското и облеклото на лазарките. През 30-те години на XX век се използват памучни, копринени или от поплътен фабричен плат кърпи – бели и цветни, с наплет по ръбовете, с шита цветна дантела или ресни, понякога щампирани. Те са квадратни и се носят с диагонална прегъвка над челото и с краища, свързани на едната страна на главата или кръстосани под брадата и вързани на тила. По време на жътва жените се забраждат под гуша с големи бели памучни кърпи (*кесарии*), някои по краищата са с бели дантелки, мъниста и пайети (*пулчета*)²⁰.

От Възраждането до средата на XX век традиционният мъжки костюм преминава през много и най-разнообразни трансформации, настъпили значително по-рано в сравнение с женския²¹. Началото е поставено с възприемането на облеклото, носено от градския възрожденски еснаф. Оформеният чернодрешен мъжки костюм заличава локалната специфика в носите на различните групи население, премахва областните различия. Навлизането на градското черно продължава след Освобождението в по-изостаналите икономически райони до началото на XX век. Военната служба също оказва влияние в мъжкото облекло. В условията на икономическата разруха и криза след Първата световна война части от войнишките униформи остават дълго в употреба от демобилизираните мъже и се възпроизвеждат в домашни условия²². През 20-те години на XX век широко разпространение получават черните или бозави бричове и черните шаячни шуби. Като удобни и близки по кройка до традиционите дрехи те продължават да се носят от завърналите се от фронта млади мъже и да се изработват от домашен бозав шаяк. От същия материал през 30-40 години на XX век се шият прави панталони и близки до съвременните сака, скроени „по градски“. Комплектът се нарича „тесняци“.

Независимо от промените до средата на века мъжете, занимаващи се със земеделие и животновъдство, не изоставят традиционния си костюм. Връхните

¹⁹ Ловешки край с. 189, с.192, Странджа, с.176, с. 195, Пловдивски край с. 139, с. 151, с. 153, с.154, с. 158

²⁰ Популярна стока стават т.н. *тили шарки* и *панагюрки* - черни или тъмнокафяви, с щампа от клончета, цветя с птици, за по-заможните са: тънки кафяви масленозелени, охравожълти или виненочервени копринени кърпи, по краищата с копринени дантели, шити на игла върху конски косъм, Пловдивски край с. 143,139, с.151, с.153 с.154 с. 158, Софийски край с. 137, Добруджа, с. 244.

²¹ Добруджа с. 244, 247, Пловдивски край, с.160; Ганка Михайлова, Промени в мъжката традиционна носия от района на Същинска Средна гора през епохата на Възраждането, Известия на Етнографския институт и музей, Т.12, БАН, С., 1969, с. 124, Костов,Петева 1935:146, Софийски край с. 134 с. 137 с.138, Михайлова, Г., Капанци:151,164, АЕИМ 630-II.

²² Георгиев, Георги, София и софиянци 1878-1944, С., 1983, с. 222,227, Капанци с. 151, Ганка Михайлова, Промени в мъжката традиционна носия от района на Същинска Средна гора през епохата на Възраждането, Известия на Етнографския институт и музей, Т.12, БАН, С., 1969, с. 124, Странджа, с. 193, Велева Соф. край, с. 138

дрехи с доказана вековна практичност като ямурлука и кожуха във всичките им разновидности са сред най-популярните и продължават да се използват дори и след отпадането на останалите елементи от местните носии. Носени непрекъснато през цялата година са и цървулите с бели навуца, усукани с черни козиняви върви, лесно разпознавани заедно с овчарския ямурлук като отличителен знак на овчаря. Те са общодостъпен и признат като особено практичен начин за обуване по време на работа до 30-те (40-те) години на XX век.

Мъжките и женските връхни дрехи, обувките, цървулите, мъжките шапки са сред частите в народните носии, които поради спецификата на производството си масово се купуват от занаятчиите. Майсторите стриктно спазват традицията и се съобразяват с изискванията на местното население. За българските селяни емблематични стоки за масова употреба стават панагюрските цървули и карнобатската капа. Постепенно занаятчийското производство се измества от промишленото, което донася фабричните гумени цървули и каскета.

В разглеждания период като резултат от намесата на официалната власт единствено дрехите на децата се променят окончателно. Причината е в действието на задължителното образование и въведената училищна униформа²³. Описаните изменения са част от характерния начин на обличане на селското население до средата на XX век и се свързват с разпадането на българския традиционен костюм. Прави впечатление, че при съвременните опити да се преоткрие традиционното, в употреба, като достъпни и съхранени по някакъв начин, се включват именно тези дрехи. Доколко те могат да разкрият богатството на традиционното облекло е отделен въпрос.

В променящото се село през 20-те години на XX век във видоизменените варианти на носиите се съхраняват някои от утвърдените социални знаци. Отбелязването на разликите в семейното положение остава и при новите *фустани* и *рокли*, чрез специфичното замязане на полите за омъжените – т.нар. „на запрет“. Десенът на тъканта се използва за възрастово означаване. След отпадането на богато оформените женски шапки и новата практика и момите да покриват косите си със забрадки, разграничаването им от омъжените започва да се осъществява чрез начина на връзване и поставяне на китката като част от украсата. Кърпите се носят с краища, прекарани под косите и прихванати отгоре на главата, от дясната страна или близо до челото за момите т.нар – „на гъркинка, на гръчко“, а за омъжените по-назад – „на чоко“. Възрастните баби продължават да се забраждат „под гуша“²⁴. Изследователите от ранните години на социализма, в духа на новата идеология, особено старателно търсят наличието на класови белези в облеклото. В традиционния костюм още при изцяло ръчното му изработване съществува специфично йерархичното означаване на т.нар. „добри стопани“ – равно на заможните в селото. Като основна част от чеиза качеството на това облекло е едно от изискванията при вземането на снаха. Доколкото дрехите, които жените донасят и приготвят, служат на нейното семейство през целия им живот – по-доброто изпълнение става знак на по-издигнатия род. Поръчваната впоследствие на занаятчийски украса, количеството на използвания плат, купуваните накити и по-скъпите връхни дрехи и обувки определят благосъстоянието, благоденствието и първенството на семейството. Но като цяло облеклото на селянина остава без

²³ Задължителното начално образование е залегнало в приетата непосредствено след Освобождението Търновска конституция (1879 г.). През 30-те години тази мярка обхваща почти цялото население, което задължително трябва да посещава училище в прогимназията от 7 до 14-годишна възраст. (НРБ 2011: 147).

²⁴ Пловдивски край с. 143, Странджа с. 270, с. 176, с. 195.

прекалено ярки знаци за статус, скрито в общото на групата, в общото на селищния колектив. Употребата му показва едно търсено приравняване, избор на знаково поведение – да не се отличава, да бъдеш „като всички хора“. Това сливащо се с другия облекло е предназначено да бъде социален обединител, да съхранява представата, че общността е заедно, подредена, подкрепяща се, непрекъсната от поколение в поколение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Традиционното облекло преминава през различни форми, отпадане на отделни части и украси, създаване на нов тип костюм, но дори променено, то отбелязва значителна устойчивост. Особено за участието в празничната обредна система старите традиционни дрехи се съхраняват и пазят в непроменен вид. В селата със запазен поминък местната носия продължава още дълго време да бъде главното и единствено облекло и достатъчно ясно да отличава селското население. В света на българския селянин продължава да липсва динамичната социална структура, чийто признак е модата, както и нови, извън установената норма форми на поведение, които тя да олицетворява. Предстои краят на традиционното облекло и въобще на облеклото, отличаващо селския човек. То изчезва рязко и окончателно, дори в празничната си употреба и остава само в селските сандъци, недокосвано с години. Процес, който не идва по своя естествен път към новото и модерното, а като резултат от огромните трансформации, на които селското съществуване е подложено от новото време, наричано революционно. Време, когато в българското село с един замах се пристъпва към тоталното ликвидиране на традиционното. Още при първите ми участия в теренни студентски проучвания един израз е останал в съзнанието ми. В селата всички респонденти, с които съм разговаряла, посочват неговото начало – „след като дойде ТКЗС-то“. Българският традиционен костюм изчезва от представите за облекло, за него няма приложение, нито в делника, нито в празника. На площади, стадиони и манифестации, на организираните мероприятия по посрещането на някой с-Виден гост, той се появява в своя нов сценичен вариант, част от художествената самодейност, осъвременяван и преработван от най-различни „творчески“ виждания. За да го видим в съвременните шоу програми, в изумителни кичозни варианти, в бликащи интерпретации, носещи един вид успокоение – какво пък толкова всъщност сме загубили?

ЛИТЕРАТУРА

1. Велева, Мария. Българската двупрестилчена носия. София, 1963.
2. Велева, Мария. Българските народни носии – паметници на културно-историческото развитие на българския народ. Първи конгрес на БИД 1970/ Т. 2., 1970.
3. Ганева, Радослава. Знаците на българското традиционно облекло. С., 2003.
4. Георгиев, Георги. София и софиянци 1878-1944, С., 1983.
5. Михайлова, Ганка. Обща характеристика на промените в българското облекло през Възраждането, първи конгрес на БИД, 1970-Т. 2, С., 1972.
6. Михайлова, Ганка. Промени в мъжката традиционна носия от района на Същинска Средна гора през епохата на Възраждането, Известия на Етнографския институт и музей, Т.12, БАН, С., 1969, с. 124.
7. Данаилов, Георги. Изследвания върху демографията на България. С., 1931.

8. Елиас, Норман. Относно процеса на цивилизация, Т.1, София, 1999.
9. Жекова, Ветка. „Миграцията в България и нейното отражение върху демографските процеси и структури“, В: Население 1-2/2006, 20-40.
10. Костов, Стефан, Л. и Евдокия Петева. Бит и изкуство в Софийско, София, 1935.
11. Токушев, Д. История на новобългарската държава и право, 2004.
12. Шишманов, Ив. Към терминологията на българските народни носии, Сп. БАН, кн. 45, София, 1933.
13. НРБ - от началото до края, Вачков, Д, Знеполски, Ив., Ив. Еленков, М. Иванов, М. Груев, М.Методиев, П. Дойнов, Знеполски, Иван – ред., С., 2011.
14. Национална стратегия за демографско развитие 2012-2030.
15. Етнография на България, Т.3, С., 1985.
16. Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974.
17. Капанци. С., 1985.
18. Ловешки край. Материална и духовна култура. С., 1999.
19. Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980.
20. Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания. С., 1986.
21. Софийски край. Етнографски и езикови проучвания. С., 1993.
22. Странджа. Етнографски проучвания на България. С., 1993.